

Банацька Н.А.

**Концепція “невидимої провини...”
(на матеріалі драматичних
поем Лесі Українки
“Вавілонський полон” та “На руїнах”)**

На зламі XIX-XX сторіччя потужно заявила про себе ідея визволення українського народу з-під гніту, що тривав упродовж тисячолітньої трагічної історії України. Патріотично налаштовані українці шукали засобів, здатних розбудити свідомість народу, привернути його увагу до проблем боротьби проти неволі. У цьому пошуку авангардні позиції належали інтелектуальному ядру нації, нові ідеї якого, високі моральні ідеали випереджали час і ставали загальнолюдськими. Українські письменники активно включалися у цей рух, поставивши на службу національній ідеї слово Біблії. Подвижниками у цій благородній справі були Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, творчість яких сприяла цементуванню нації на засадах християнських істин.

Біблійні теми, проблематика, сюжети й мови - органічна складова частина як світоглядних засад, так і художньої структури багатьох творів видатної української поетеси. Але проблема рецепції Біблії в творчості Лесі Українки або обминалася радянською наукою про літературу, або зводилася до примітивного співвідношення релігії й атеїзму. Існувала думка, що використання письменницею біблійної тематики було засобом "європеїзувати" українську літературу, підняти її реноме серед світових літератур. Поширена також була теза, що біблійні сюжети допомагали поетесі відтворити реалії сучасного життя, знайти відповіді на болючі питання сьогодення, зокрема підневоленого становища України та пошуки шляхів подолання його. У цьому зв'язку важливим є зауваження С.Тудора: "І коли зверталася до історії людства, щоб почерпнути з неї відповідні слова для свого ліричного крику, для поетичних об'єктивізацій болю невольника, чи не слід було чекати, що зустрінемо її біля джерел народу, книги неволі якого стали заповітом для народів і віків, невольницька пісня якого ("На

ріках Вавилону ми сиділи і плакали...” пішла з людством через віки і країни, немовби була піснею його серця для всіх віків і країн...” (2).

Але ретельний аналіз драматургії Лесі Українки дозволяє виділити ще одну тенденцію у використанні нею біблійної проблематики. Суть її виявляється у прагненні поетеси дослідити ті причини, що зумовлювали або навіть передували поневоленню одного народу іншим. Ця спрямованість особливо чітко простежується в драматичному диптиху “Вавилонський полон” (1903 р.) і “На руїнах” (1904 р.), побудованому на біблійному переказі про поневолення іудеїв вавилонським царем Навуходоносором, коли Єрусалим було спалено, храми зруйновано.

Ще раніше пророк Ієремія передбачив ці події. Він розбив глечик, пророкуючи розпорошеність євреїв по світу. Іудеї перебували в полоні 70 років, і коли царство Вавилонське було підкорене царем Кіром, який звільнив їх, 4200 євреїв повернулись на батьківщину, а більша частина залишилась у межах царства перського, звідки й розсіялася по всьому світові. Виявлення “провини”, через яку було покарано привілейований народ Ізраїлю, є саме тим моментом, який робить диптих Лесі Українки дійсно “цікавим творчим експериментом” (М.Ласло-Куцюк).

У драматичній поемі “Вавилонський полон” один з героїв говорить про богообраність ізраїльтян:

*Господу хвала,
що мудрість відзначив свій народ
понад усі народи сього світу! (3,157).*

Над причинами поневолення Ізраїльського народу розмірковує літературознавець А.Харченко, який зазначає, що “нація, горда своїм покликанням, сповнена месіанізму, нація завойовницька, що мріяла захопити увесь світ, - зазнала тяжкого удару, національного і релігійного позорища і майже зникла як державний організм”.

Виникає запитання, чому це сталося? Для відповіді звернемося до змісту розмови між самарійським та іудейським пророком (др.п. “Вавилонський полон”) про те, де бути релігійній столиці. Принагідно зазначимо, що у літера-

турознавчих студіях, присвячених диптиху Лесі Українки, цей діалог завжди тлумачиться як ілюстрація відірваності “духовних проводирів” від народу та його проблем.

...а ви одкинулись і не пізнали дому моєї слави, -

*так не пізнає оселі п'яний син безумний,
мене за те блукає він у тьмі надвірній...*

*...так ви б збирались де
в храм єдиний, але ви,
як дикий рій, на безвість розлетілись
за те я ос лихих на вас наслав (3,157).*

Послугуючись методологічним принципом “перецентровки” образів, мотивів, міфологем, апробованим у багатьох творах Лесею Українкою, висловимо припущення, що саме цей діалог висвітлює головну “провину” іудеїв – втрату духовного ґрунту буття, єдиного життєво важливого орієнтира – Бога, що спричинила тотальну духовну деградацію, занепад і поневолення ізраїльського народу.

У зв'язку з цим надзвичайно важливими є думки іспанського філософа Х.Ортеги – І.Гассета: “Якщо про занепад говорять як про захворювання, пошукаємо його причини в подіях та у знегодах, що призвели до цього. Пошукаємо причину зла поза хворобливим пацієнтом. Але якщо ми відмовимося говорити про занепад та з'ясовувати його причини, натомість говоритиме про вади конституції, вроджену недостатність, і цей новий діагноз змусить нас шукати причини іншого роду, тобто не зовнішні щодо суб'єкта, а внутрішні”.

Апогей ментального занепаду відтворює Леся Українка в драматичних поемах, спочатку акцентуючи увагу на зовнішніх його виявах. Завойовники нівечать людей, забирають дівчат собі на потіху, вбивають навіть немовлят... (др. п. “Вавилонський полон”). Трагізм буттєвого “космосу” полонених відтворено й у другій частині диптиху – “На руїнах”. Табір бранців порівнюється із цвинтарем. Раби “нездужали”, наче мертві, лежать біля наметів. “Поле, мов тільки що після бою”, - пише Леся Українка. Лише тяжкі зітхання та приглушені ридання нагадують, що люди ще живі. Дитячі просьби “дати хліба” не зворушують знесилених бранців.

Апокаліптичним настроєм пронизане усе навкруги. Реалії життя полонених викликають справжній жах, втілений у фразі однієї з полонених: "Ой, як страшно!" (3, 155). Але найжахливіше, що сталося, була "розгубленість духу" (М.Шлемкевич), котра охопила ізраїльтян. Гріх невіри потягнув за собою низку інших гріхів, які почали підточувати основи усього суспільства. Негативні ознаки в ньому виявили тенденцію до їх крайнього вираження: байдужість людей перетворюється на запроданство й утриманство; пасивність призводить до зради, відступництва; нещирість спричинює лицемірство, здатність до мімікріювання.

Леся Українка акцентує увагу на поведінці окремих представників полоненої спільноти. Старий (драматична поема "На руїнах") свідомо займає позицію, хоча б міг свій досвід поставити на службу людям. Він бачить, як гине його народ, але воліє ні у що не втручатися, а лише спати. Його фраза, адресована Тірці, "збудь мене, як прийде час визволу" (3, 179) є виявом крайньої межі пасивності та принципом відсторонення. Ще не зовсім втратив громадянське сумління інший герой драматичної поеми "На руїнах" - Співець. У нього залишилося почуття відповідальності за долю свого нещасного народу. Він усвідомлює роль митця у годину лиха. Але, знекровлений неволею, у творчій апатії відкладає вбік арфу, звуки якої колись єднали людей у боротьбі во ім'я високих ідеалів.

Втрата іудеями єдиного життєвого орієнтира - Бога, обертається на поклоніння Молохові, на жакливу роз'єднаність між членами суспільства. Особливо різкою вона є між простими людьми та елітою в середовищі поневолених. Водночас їх об'єднує нечувана жорстокість у спілкуванні з "добірними меншинами". "Сонноінертна" юрба (О.Забужко) прокидається лише тоді, коли йдеться про пошуки "потенційних" винуватців суспільного безладу. І тоді "немає місця здоровому глузду, а усі питання вирішуються за допомогою палиці й каменів".

Сторонню позицію займають й пророки та левіти, т. зв. "духовні пастері". Хоча за давньоєврейською легендою саме вони були

"приречені" з Божої волі блукати по всьому Ізраїлю і бути вчителями, наставниками свого народу. Церковні мужі сперечаються стосовно розміщення "Господнього олтаря" (3, 158), тобто вирішують питання, де бути релігійному центру. Складається враження, що люди ці щирі у своїх суперечках, але поведінка окремих представників левітів й пророків свідчить не про духовне, а матеріальне зацікавлення. Так, один із левітів тішиться перснем, який одержав від свого "начальника" за "добру працю". Другий, забувши про молитву, з неприхованою заздрістю перепитує, чи не потрібні там іще люди, де така щедра винагорода за роботу.

Вороги роблять усе, щоб помножити ці вади. Послугуються анестезіями подачок, "закохуючи" в себе поневолених, привчаючи до своєї влади, уподібнюючи людей до характеру цієї влади. Платон змальовує цю ситуацію в одній із своїх праць, вказуючи: "Позаяк окрема (тиранічна) людина уподібнюється такій державі, то й у ній повинен бути той самий порядок: душа її наповнюється рабством, ницістю; ті ж її частини, котрі були найбільш порядними, опиняються у підкоренні, а панує лише мала її частина, найбільш спотворена й ганебна". Народ, що колись був сміливим, перетворюється на слабкий, малодушний, пасивний, безініціативний; його зовсім не цікавить, хто ним керує. Саме таку характеристику дає Гельвецій тим народам, які переживають момент переходу від стану свободи до стану рабства.

"Народ цей, - пише вчений, - підупалий духом, говорить собі, як осел у басні: хто б не був мій господар - моя ноша залишається вельми тяжкою. Як вільний громадянин пристрасно бажає слави своєму народові, так раб байдужий до суспільного блага. Не маючи енергії, він не має розуму, хисту; здібності його душі пригупилися; він нехтує мистецтвом, торгівлею, землеробством тощо, печаткою кари за безвір'я позначені й окремі особистості, покликані бути проводирями народу" (7).

Елеазар (др. поема "Вавілонський полон") численні рази йде на моральні компроміси, жакливі з огляду на смерть Ісуса Христа заради людей, хоча неодноразово згадує його подвиг.

... Син чоловічий сам себе поранив
об гострий камінь, падавши додолу
посипав голову золою ганьби (3, 170).

Принагідно зазначимо, що якби Той, "хто всіх любив і всіх прощав" (др. поема "Одержима"), час від часу зраджував своєму сумлінню, або йшов на компроміси, а потім був "трішечки розіп'ятим", то чи виконав би Він місію, покладену на Нього Богом? Чи утвердилась би віра в Господа на Землі? Взагалі, ситуація, що склалася навколо Елеазара, надзвичайно непроста. Він з'являється поміж поневолених співвітчизників лише тоді, коли фізичний та духовний занепад їх сягає свого апогея. Іудейська верхівка називає його "бридким блазнем, що виліз із вавілонського кубла" (3, 158). Елеазар намагається виправдати своє перебування серед ворогів тим, що йому довелося самотужки дбати про хліб насущний. Герой запевняв людей, що ніколи на прославляв Вавілону, не використовував священної арфи, бо знав, що до "нещирих пісень вона не може пригравати" (3, 163).

Але навіть на часткову жертву заради людей на здатен Елеазар. У той час, коли слово співця було потрібне людям, він перебуває серед ворогів, намагаючись розчулити завойовників, засоромити їх.

Лише пізніше Елеазар зрозумів, що сльози переможців - то є "сльози нільських ящурів" (3, 166). Поет не прославляв ворогів, але співав народною мовою "про Едем, про Мізраїм..." (3, 163), примножуючи ганебний список тих, хто "мовою чужою між ворогами звикли розмовляти" (3, 168).

Тим більше прикро, що так чинить людина, котра не втратила остаточно "стид" (3, 181) терпіти ганьбу неволі, людина, що володіє потужним аналітичним розумом. Про інтелектуальні можливості Елеазара свідчать т. зв. три "пісні", в яких співець розкриває суть ментальних настанов, реалізація котрих уможливила б спасіння ізраїльтян:

– відродження почуття любові до рідної землі, повернення "хоч листочка з того виноград, що ворог спустошив";

– відродження джерел духовності, зокрема мови – основної сутності нації.

Але лунають ці пісні, мабуть, надто пізно. Тому й відповідають співвітчизники Елеазара

на його пісні-алегорії тривалим мовчанням. Хоча сам факт такого мовчання говорить про зміни у психології народу. Це вже не юрба, що керується тваринними інстинктами. Це люди, котрі усвідомлюють й свою причетність до загальної "провини", демонструючи тенденцію до трансформації сліпого натовпу в народ, що спинився перед альтернативою: з Богом чи без Нього.

... Живий Господь! Жива душа моя!

Живий Ізраїль, хоч і в Вавілоні (3, 171).

Ці слова почасті реабілітують Елеазара, пом'якшують "провину". У зв'язку із цим доцільно згадати вислів М.Шлемкевича, який писав: "Великі трагедії, тяжкі переживання нації часто є струсами духу, після якого приходять глибокі відкриття. З розораних душ вистрілюють будівлі, з яких довго наступні покоління знаходять дім і світло" (5).

Тож, за часів вавілонського полону національні почуття або зникали повністю, або були притупленими, або ж спотвореними, але виявляли себе в непересічних особистостях. Слушним у цьому зв'язку є зауваження І.Бетко, що "проблема буття за несприятливих умов і виходу з неволі розв'язується Лесею Українкою передусім на рівні інтелектуальної особистості, здатної чи не здатної стати провідником свого народу" (8). Відсутність "провини" безвір'я робить цих людей здатними до виконання особливої місії.

Такою особистістю є Тірці (драм. поема "На руїнах"), яка прикладає багато зусиль для того, щоб підняти дух народу, але наражається на нерозуміння. Вона радить людям працювати, щоб не було у ворога підстав сказати, що він годує, вдягає, дає помешкання поневоленим, а тому має на них усі права. Щоб розбудити дух народу, героїня апелює до найсокровенніших людських почуттів: жінкам радить піклуватися про дітей, бо діти є майбутнє нації. Чоловікові, котрий болісно переживає втрату батьківщини (йому належать слова: "Єрусалиме мій, Єрусалиме! Ти вічна рано рідної країни! Гориш ти в мене в серці неугасимо! – (3, 176), - вона пропонує "йти до праці" (3, 177). Розгубленість його щодо цієї пропозиції Тірца розвіює порадою-імперативом: "Розкуй меч на рало!" (3, 178).

“Зори плугами се бойовисько” (3, 179);
 “Посій понад границями пшеницю добру” (3, 180);

“Відгородись житами від пустині” (3, 183).

Пророчиця звертається й до всього ізраїльського народу: “Встань, Ізраїлю, повстань!” (3, 187). Причому однозначно вказує на те, що основою відродження має стати сила Бога.

*- Готуйте путь великій силі Божій,
 шляхи рівняйте духові Його! (3, 178).*

Сподівання на зміни у суспільстві героїня покладає на простих людей. Наділена даром пророцтва, вона зауважує:

*Он ті малії, он ті, що в куренях та
 при багаттях удосвіта працюють неоспало.*

Вони жива для Господа готують... (3, 186).

Героїня називає таких людей “живими”, духовність яких не дасть загаснути “вогню живому”, тобто зникнути життю.

Знову відчувуються алузії із Біблією, де говориться:

*І буде там бита дорога та путь,
 І будуть її називати: дорога свята, -
 не ходитиме нею нечистий,*

*І вона буде належати народові його
 (Ісаї 35).*

Особливі надії у справі відродження Тірца покладає на слово народних митців, яке повинно бути правдивим і служити тільки Богові й людям. Тут відчувається тематичний перегук із творчістю Т. Шевченка, котрий закликав берегти сув'язь поколінь, звертаючись до “мертвих, живих та ненароджених” одноплемінників.

Душа моя вже бачить ту будову,

І знає серце, як її назвати:

В новім Єрусалимі храм новий (3, 187).

Внутрішнє “бачення” Тірци, котре демонструє екзистенційну просторовість духу, підказує їй, що шлях до “нового храму” повинен бути освячений “Духом Божим”.

Дехто з людей із вдячністю сприймає слова пророчиці, називаючи їх “благовісними”, а Тірцу – “дочкою надії”. Решта воліє залишатися у стані, в якому перебувають, а тому женуть провидицю “на безвість”.

Майже всі “привілейовані” (Х.Ортега-І-Гассет) особистості Лесі Українки проходять

свій хресний шлях: вкаменовано Міріам (“Одержима”); юрба вимагає смерті Кассандри (“Кассандра”); ледь не вбито Тірцу (“На руїнах”).

Але жодний із цих непересічних індивідумів “не понижувався” до рівня натовпу. Принагідно зазначимо, що погляд на взаємини героя і маси у Лесі Українки “докорінно відрізняється від поглядів романтиків першої генерації” - вказує Л.Дем'янівська і при цьому спирається на міркування самої Лесі Українки стосовно цієї проблеми, яка писала: “Старий романтизм намагався вивільнити особистість, - але тільки виключно, героїчно, - від натовпу... Новоромантизм намагався вивільнити особистість у самому натовпі, розширити її права, дати їй можливість знаходити собі подібних або, якщо вона виключна й при тому активна, надати їй можливість підвищувати до свого рівня інших, а не понижуватися до їхнього рівня, не бути в альтернативі вічної моральної самотності чи моральної казарми”.

На жахливу ненависть й нерозуміння людей герої Лесі Українки відповідали щирою любов'ю до них та вірою у щасливе майбутнє народу, котре невід'ємне од віри в Бога.

І встане люд, мов хвиля серед моря,

І Божий Дух ті хвилі оживить.

І зацвіте Сіон весняним криницею,

І знов поллється молоком і медом

Земля обітована, ся земля,

де ми тепер блукаєм, мов вигнанці,

мов стадо, згублене на роздоріжжі (3, 180).

Отож, біблійний мотив “провини-кари”, запроваджений предтечею Лесі Українки - Тарасом Шевченком, знаходить подальше концептуальне вирішення, dorостаючи до Ідеї суду історії, далі - суду Божого і тут сполучається з ідеєю християнського прощення.

Запропонована розвідка доводить, що поневолення єврейського народу було не випадковим. Йому передувало духовний занепад іудеїв, пов'язаний із послабленням віри в Бога, що призвело до подальшої моральної руйнації, котра зменшила вітальні сили народу. “Невидима провина” богообраного народу обернулася карою поневолення ізраїльського народу іншим народом. Такий висновок умотивований усією логікою розвитку дії в драматичних

поемах Лесі Українки “Вавілонський полон” та “На руїнах”, котрі закінчуються апеляцією до Святого Письма, що покладає в людській душі благодать розкаяння і всепрощення.

Кожний твір великої поетеси був пов’язаний із сучасністю. На це вказували дослідники творчості Лесі Українки. Зокрема, Іван Франко писав про особливість письменниці заглиблюватись у психологію людей далеких епох і у такий спосіб відкривати суттєве у сучасниках, а у “храмі таємничому” їхньої історії шукати відповідей на актуальні проблеми українського суспільства, найпекучішою серед яких була проблема поневолення України та пошуків шляхів подолання його. Поетеса намагалась з’ясувати причини, через які українці раз у раз опинялися перед “прірвою початку” (В.Стус). Вивчаючи історичний досвід інших народів, аналізуючи причини занепаду або й зникнення цивілізацій, вона шукала першопричину цього феномену, котра завжди полягала у втраті тим чи іншим народом духовних орієнтирів. Можливо, у цій “провині” вбачала вона основу негараздів у ріднім краї, а її постійні звертання до Біблії, заклики до віри в Бога й свого роду засобом подолання власної та загальної “провини”? Тоді більш зрозумілими стануть вислови героїв Лесі Українки.

Тірца:

*Дух Божий знайде сам мене в пустині,
а вам ще довгий шлях лежить до нього!*

То ж чи подолаємо ми колись цей шлях,
обравши необхідні вектори руху?

Література:

1. Українка Леся. Зібрання творів у 10 т.- К., 1964.- Т. 3.- С. 155 (при посиланні на це видання в дужках зазначатимемо том і сторінку).
2. Яценко М. Дебют (передмова до статті Бетко І. "Біблія як джерело ідеї у творчості Л.Українки") // Слово і час.- 1991.- № 3.- С. 27.